

SÖNKE NEITZEL, HARALD WELZER

VOJNICI

ZAPISNICI O RATOVANJU,
UBIJANJU I UMIRANJU

FRAKTURA

Sönke Neitzel
Harald Welzer

Vojnici

Zapisnici o ratovanju, ubijanju i umiranju

preveo s njemačkog
Milan Soklić

Fraktura

traduki

Objavljivanje ovog djela omogućeno je uz potporu književne mreže TRADUKI, čiji su članovi Savezno ministarstvo za europske i međunarodne poslove Republike Austrije, Ministarstvo vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke, Švicarska zaklada za kulturu Pro Helvetia, KulturKontakt Austria, Goethe-Institut, Javna agencija za knjigu Republike Slovenije (JAK), Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Resor za kulturu Vlade Kneževine Liechtenstein, Zaklada za kulturu Liechtenstein, Ministarstvo kulture Republike Albanije i Zaklada S. Fischer.

Naslov izvornika *Soldaten: Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*

© S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main 2011

© za hrvatsko izdanje Fraktura, 2014.

© copyright of the translation: S. Fischer Foundation by order of TRADUKI

Sva prava pridržana. Ni jedan dio ove knjige ne smije se reproducirati u bilo kojem obliku bez prethodnog dopuštenja nakladnika.

ISBN 978-953-266-575-8

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 886947

Sadržaj

Napomene prevoditelja	9
Prolozi	II
Prolog 1: Sönke Neitzel	II
Prolog 2: Harald Welzer	13
O čemu govore vojnici	14
Vidjeti rat očima vojnika: analiza referentnog okvira	21
Temeljna orijentiranja: što se, zapravo, ovdje događa?	25
Kulturne vezanosti	28
Ne-znanje	29
Očekivanja	31
Vremenski specifični konteksti percepcije	33
Modeli uloga i njihovi zahtjevi	34
Obrazac tumačenja: rat je rat	38
Formalne obveze	41
Socijalne obveze	42
Situacije	46
Osobne dispozicije	48
Vojnički svijet	51
Referentni okvir Trećega Reicha	51
Referentni okvir rata	70

Ratovanje, ubijanje i umiranje	85
Pucanje u ljude	85
Autotelično nasilje	90
Avanturističke priče	95
Estetika razaranja	102
Užitak	105
Lov	107
Potapanje	110
Ratni zločini – ubijanje u zaposjednutim zemljama	115
Zločini nad ratnim zarobljenicima	132
Bojišnica	132
Logori	137
Istrebljenje	142
Referentni okvir istrebljenja	161
Sudjelovanje u strijeljanju	178
Negodovanje	185
Pristojnost	192
Glasine	195
Osjećaji	199
Seks	206
Tehnika	218
Brže, dalje, veće	220
Čudesna oružja	228
Vjera u pobjedu	236
Blitzkrieg – munjeviti rat (1939.–1942.)	237
Od Staljingrada do Iskravanja (1943./44.)	241
Posljednja ratna godina	245
Vjera u Führera	254
Führer	258
Što ako izgubimo rat?	262
Führer više nije on sam	266
Führer zakazuje	270
Ideologija	272
Spektar različitih mišljenja	273

Koherentne slike svijeta	277
Vojničke vrijednosti	283
Do posljednjeg metka	290
“Biti kadar umrijeti dostojanstveno”	305
“Ja se ne bih zabijao ni u koga. Kakva besmislica.	
Čovjek čuva ono malo života što mu je preostalo.”	309
Talijani su “mlitavci”, a “Rus je prava zvijer”	314
“Kukavičluk” i “dezerterstvo”	318
Uspjesi	322
Odlikovanja	326
Talijani i Japanci	335
Oružane snage SS-a	340
Suparništvo	342
Srčanost i fanatizam	347
Zločini	355
Sažetak: referentni okvir rata	368
Koliko je Wehrmachtov rat bio nacionalsocijalistički?	373
Koga se ubija	374
Definicija protivnika	380
Osveta za ono što su nam učinili, što nam čine i što	
bi nam mogli učiniti	382
Ne uzimati zarobljenike	385
Rat kao rad	388
Skupina	390
Ideologija	392
Vojničke vrijednosti	394
Nasilje	396
Dodatak	399
Prisluškivački zapisnici	399
Zahvala	407
Popis kratica u bilješkama	409

Bilješke	4II
Prolozi	4II
Vidjeti rat očima vojnika	4II
Vojnički svijet	4I4
Ratovanje, ubijanje i umiranje	420
Koliko je Wehrmachtov rat bio nacionalsocijalistički?	456
Dodatak	460
Literatura	463
Usporedni popis činova u hrvatskoj i njemačkoj vojsci	479

Napomene prevoditelja

Prevoditelj je nastojao izbjeći opterećivanje teksta njemačkim izrazima koji se daju smisleno prevesti na hrvatski. Tako se Luftwaffe prevodi kao *ratno zrakoplovstvo* ili – gdje je to kontekst nalagao – kao *njemačko ratno zrakoplovstvo*. U istom se smislu Marine prevodi kao *ratna mornarica*, a Waffen-SS kao *Oružane snage SS-a*. U izvornom obliku ostavljeni su samo općepoznati izrazi: *Führer*, *Wehrmacht*, *SS*, *Treći Reich*, ali i *Reichswehr* kao povijesna preteča Wehrmachta. Za razliku od izraza *Bodentruppen*, koji označuje kopnenu vojsku uopće, bila ona u sastavu Wehrmachta ili Oružanih snaga SS-a, riječ *Heer*, koja se onomad odnosila isključivo na kopnene postrojbe Wehrmachta (a ne i na Oružane snage SS-a), u prijevodu se piše velikim slovom: *Kopnena vojska*.

Dočasnički, časnički i generalski činovi, kao i nazivi postrojbi, prevedeni su, koliko je to bilo moguće, u skladu sa suvremenim nazivljem Hrvatske vojske. Stoga se *Oberst* prevodi kao *brigadir*, a *Oberstleutnant* kao *pukovnik*. Kad je riječ o pripadnicima Oružanih snaga SS-a, koje su imale poseban sustav činova, njihovi su se izvorni nazivi najprije prevodili u sustav činova regularnih postrojbi, kojima bi se potom dodala oznaka “SS”. Tako se izraz *Hauptsturmführer* ne prevodi doslovce kao *glavni jurišni vođa*, nego kao *satnik SS-a*. Prevoditelj je smatrao da se time postiže bolji uvid, jer prosječan hrvatski čitatelj iz izraza “glavni jurišni vođa” teško može dokučiti je li tu uopće riječ o časniku ili dočasniku, a kamoli pogoditi kakvom i kolikom postrojbom on zapovi-

jeda. Na kraju knjige dan je i usporedni popis hrvatskih i njemačkih činova kojim se služilo u prijevodu.

Zemljopisna imena prevođena su u skladu s hrvatskim nazivima spomenutih toponima. Gdje takvih uvriježenih hrvatskih naziva nema, toponimi se navode u skladu s jezicima država u kojima se ti gradovi, rijeke ili planine danas nalaze: nekoć poljski *Lemberg*, na primjer, prevodi se ukrajinski kao *Lviv*, a latvijski *Dünaburg* kao *Daugavpils*.

Milan Soklić

Prolozi

Prolog I: Sönke Neitzel

Bio je to tipičan engleski dan u studenome: niski oblaci, rosulja i osam stupnjeva. Kao i mnogo puta dotad odvezao sam se vlakom District line do Kew Gardensa, iskrcao se na živopisnoj postaji podzemne željeznice u jugozapadnom dijelu Londona i pohitao do britanskoga Nacionalnog arhiva kako bih se ondje zakopao u stare spise. Kiša je ovoga puta bila još neugodnija nego inače i silila me na užurban korak. U predvorju sam – kao i uvijek – zatekao dojmljiv broj nadzornog osoblja koje je površno pretražilo moju torbu. Dalje me je put vodio pokraj malene knjižare u garderobu, a odande uza stube do čitaonice, gdje bih se najkasnije pogledom na otrovno zelen tepih uvjerio da se ondje ništa nije promijenilo od mogega posljednjeg posjeta.

Te jeseni 2001. gostovao sam kao predavač na Glasgowskom sveučilištu pa sam si bio priuštio kratak posjet Londonu. Koji tjedan prije toga naišao sam na knjigu Michaela Gannona o prekretnici u borbama na Atlantiku u svibnju 1943. U njoj bijaše otisnuto i nekoliko stranica zapisnika o prisluškivanjima njemačkih podmorničara – i to mi je probudilo znatiželju. Bilo mi je i dotad poznato da postoje izvještaji o saslušanjima njemačkih zarobljenika, ali nikad prije nisam čuo ni slova o nekim tajnim izvještajima o prisluškivanju. Neizostavno sam htio

ispitati traj trag. Nisam, dakako, očekivao ništa posebno uzbudljivo. Što bi se tu, uostalom, i moglo naći? Nekoliko stranica nepovezanih razgovora koje je netko negdje snimio. Bezbroj se puta već događalo da se naputci o navodnim novim izvorima koji mnogo obećavaju na kraju pokažu kao ćorsokaci.

Pa ipak se to ovaj put nije dogodilo: na mojem malom radnom stolu našao se debeo svežanj spisa, dobrih 800 stranica, povezanih samo uzicom. Tanki listovi bili su još uvijek pedantno naslagani; očito sam bio među prvima koji su ih držali u rukama. Klizio sam pogledom preko beskrajnih zapisnika o razgovorima između pripadnika njemačke mornarice, većinom podmorničara, što bijahu transkribirani riječ po riječ, 800 stranica samo za rujan 1943. Ako su postojali izvještaji za rujan, moralo ih je biti i za listopad i studeni 1943. I što je, onda, s preostalim ratnim godinama? Doista, i o drugim su mjesecima postojali debeli svesci. Malo-pomalo počelo mi je svitati da sam naišao na vrh ledenoga brijega. Uzbuđeno sam naručivao sve više i više spisa; bilo je očito da se nisu prisluškiivali samo podmorničari nego i zrakoplovci i pripadnici Kopnene vojske. Zadubio sam se u čitanje tih razgovora, bio sam doslovce usisan u unutarnji svijet rata koji se preda mnom otvarao. Moglo se gotovo čuti vojnike kako govore, vidjeti ih kako gestikuliraju i raspravljaju. Više od svega iznenadila me je otvorenost s kojom su govorili o ratovanju, ubijanju i umiranju. Preslikao sam nekoliko zanimljivih mjesta u tekstu i s tom prtljagom odletio natrag u Glasgow. Sutradan sam na institutu za povijest slučajno sreo profesora Bernarda Wassersteina te mu ispričovjedio o svojem otkriću. Rekao sam mu da je zacijelo riječ o posve novom izvoru, pa bi se možda moglo nekoga zadužiti da o tome napiše disertaciju. "You want to give it away?", upitao je on zapanjeno. Ta se rečenica još dugo zadržala u mojim mislima. Ne, čovjek je bio u pravu: ja sam to blago morao sâm iznijeti na svjetlo dana.

Otada sam stalno iznova putovao u London i tek onda počeh shvaćati na što sam zapravo nabasao: Britanci su sve vrijeme rata sustavno prisluškiivali tisuće njemačkih i nekoliko stotina talijanskih zarobljenika; dijelove razgovora koji bi im se učinili osobito zanimljivim sni-

mali su na voštane ploče kako bi potom načinili odgovarajuće prijepise. Svi su ti zapisnici preživjeli rat te su 1996. stavljeni na raspolaganje javnosti. No sljedećih godina nitko nije prepoznao značaj tih izvora – drijemali su, i dalje neotkriveni, na skladišnim policama.

Godine 2003. objavio sam prve izvratke, dvije godine nakon toga slijedilo je izdanje koje je obuhvatilo skoro 200 zapisnika o prisluškivanju njemačkih generala. No i to je bilo tek neznatan napredak u obradi tih izvora. Nedugo potom otkrio sam u washingtonskom National Archives sličnu zalihu spisa, dvostruko veću od britanske, dakle novih 100.000 stranica. Bilo je nemoguće sâm obraditi takvu, gotovo nepreglednu količinu dokumenata.

Prolog 2: Harald Welzer

Kad me je Sönke Neitzel nazvao i obavijestio me o izvorima koje je pronašao, zanimjemio sam: naša istraživanja o percepciji nasilja i spremnosti na ubijanje dotad su se morala oslanjati na vrlo nepouzdanе izvore – istražne spise, pisma s bojišta, izvješća svjedokâ, memoare. Svim tim izvorima bio je zajednički jedan veliki problem: iskazi, izvještaji i opisi koji se u njima navode bili su načinjeni sasvim svjesno i obraćali se nekome – državnom odvjetniku, supruzi kod kuće ili nekoj publici kojoj se, s najrazličitijim pobudama, željelo priopćiti vlastito viđenje stvari. Kad su vojnici u zarobljeničkim logorima razgovarali među sobom, događalo se to bez posebne namjere – nijednom od njih nije bilo ni na kraj pameti da bi njegove priče i njegovi doživljaji jednoga dana mogli postati “izvorima”, a kamoli da bi se nekada mogli tiskati. Osim toga, istražni spisi, autobiografije i intervjui svjedoka koji govore o onom vremenu sadrže izvješća pripovjedača kojima je poznato kako se ta povijest završila, pa su svoje doživljaje i svoj način promatranja već odavno prekrili rukopisom toga naknadno stečenoga znanja. Ovdje pak, u izvoru koji je Neitzel otkrio, ljudi su u stvarnom vremenu govorili o ratu i što o njemu misle – taj je izvor otvarao posvema jedinstven

i nov uvid u povijest mentaliteta Wehrmachta*, a možda i u povijest vojništva uopće. Bio sam oduševljen i odmah smo dogovorili susret. Bilo je više nego jasno da ja kao socijalni psiholog bez temeljitoga poznavanja Wehrmachta nikada ne bih mogao obraditi taj materijal; s druge pak strane, bude li se uzimala u obzir samo historijska perspektiva, neće se moći protumačiti zapisnike zarobljeničkih razgovora u svim njihovim komunikacijskim i psihološkim aspektima. Obojica smo se već prije toga intenzivno bavili razdobljem Trećega Reicha, a ipak smo zarobljeničke dijaloge promatrali iz posve različitih perspektiva. Samo se kombinacijom naših struka – socijalne psihologije i povijesne znanosti – moglo utrti put primjerenom pristupu tome jedinstvenom izvoru za povijest mentaliteta i provjeriti valjanost dotadašnjega tumačenja vojničkog postupanja. Uspjeli smo pridobiti zaklade Gerde Henkel i Fritza Thyssena za svoju namjeru da odmah započnemo veći istraživački projekt; tako smo već nedugo nakon prvog susreta raspolagali sredstvima za financiranje skupine istraživača¹ koja će se prihvatiti one nepregledne količine tekstova. Britanska građa i veliki dijelovi američkoga materijala dali su se digitalizirati i dalje obrađivati uz pomoć softvera za analizu sadržaja. Nakon više od tri godine intenzivne i uzbudljive suradnje za koje smo i sami naučili mnogo novoga i za koje smo se morali odreći uvjerenja koja su se pokazala neodrživim s obzirom na naš izvor, vrijeme je da podastremo prve rezultate.

O čemu govore vojnici

SCHMID: Čuo sam, tako, jednom o slučaju dvojice petnaestogodišnjih dripaca. Nosili su vojničke odore i pucali kao ljudi zajedno s drugima. Pa ipak su ih zarobili. [...] Svojim sam očima vidio da s Rusima idu i posve mladi dečki, čak dvanaestogodišnjaci, s vojnom glazbom, na primjer, i nose vojničku odoru. Jednom smo imali ruski vojni orke-

* Wehrmacht – tako su se nazivale regularne njemačke oružane snage u razdoblju od 1935. do 1945., dakle i tijekom Drugoga svjetskog rata (op. prev.).

star – ali kakvu su glazbu oni svirali, čovječe! Dakle to te za neko vrijeme potpuno obori s nogu. Takvo što tiho, što lebdi povrh glazbe, tako čeznutljivo teško – moglo bi se reći da ti sve rusko prostranstvo padne na dušu. To je strašno. Pričinilo mi je to velik užitek. Kakva je to vojna glazba bila! [...] Dakle ta su dva dripca trebala pješačiti prema zapadu – morali su se strogo držati ceste. U trenutku kada pokušaju šmugnuti u šumu na prvom zavoju, dobit će po ušima. I tek što su izmakli iz vidnoga polja, odšuljali su se s ceste – hop, hop, zbrisali su. Odmah je poslana veća skupina vojnika i morali su tražiti. [...] I tako su ih uhvatili obojicu. Bili su to njih dvojica, čovječe. Vojnici su međutim bili tako pristojni da ih nisu odmah ubili, nego su ih još jednom izveli pred zapovjednika pukovnije. Sada je, dakako, sve bilo jasno, oni su svoj život prokockali. Stoga su morali iskopati sebi grob, dvije rupe, a onda su jednog ustrijelili. Taj nije pao u grob, svalio se ispred rake. Onda je drugome rečeno da ubaci prvoga u rupu prije nego što njega strijeljaju. Ovaj je to obavio s osmijehom na licu! Petnaestogodišnji dripac! To je neki fanatizam ili idealizam – ima nekog vruga u tome!²

Ova zgoda, koju je narednik Schmid ispriповjedio 20. lipnja 1942., tipična je za način na koji govore vojnici u prislušivačkim zapisnicima. Kao i uvijek u svakodnevnom razgovoru pripovjedač više puta asocijativno skače s teme na temu – usred priče Schmid se kod natuknice “glazba” prisjeti koliko mu se dopada ruska muzika, pa je kratko opisuje, a onda nastavlja započetu pripovijest. Ona počinje bezazleno, ali završava opako: govori se o strijeljanju dvojice ruskih vojnika dječачke dobi. Pripovjedač izvještava da mladići nisu bili jednostavno strijeljani, nego su morali sami iskopati svoj grob prije nego što ih ubiju. Pri strijeljanju se događa neprilika koja vodi ka pravoj pouci ove priče: mladić koga ubijaju pokazuje se kao “fanatik” ili “idealist” – pa narednik izražava svoje divljenje tome.

Na prvi pogled ovdje imamo spektakularnu kombinaciju više tema – rat, neprijateljski vojnici, mladež, glazba, rusko prostranstvo, ratni zločini, divljenje – koje su naizgled nespojive, a ipak bivaju ispriповjedane u jednom dahu. To je prvo što se daje utvrditi: pripovijesti o kojima je ovdje riječ drukčije su nego što bi se to moglo očekivati. One se ne podvrgavaju kriterijima zaokruženosti, konzistencije i logike,

nego trebaju proizvesti napetost, biti zanimljive, dati sugovorniku prostor i mogućnost priključivanja komentarima ili vlastitim pričama. U tom smislu one su kao i svi svakodnevni razgovori pune digresija, ali i zanimljive, s mnogo prekida i zometanja novih pripovjedačkih niti, ciljajući, prije svega, na konsenzus i suglasnost. Ljudi ne razgovaraju samo zato da bi razmijenili informacije, nego i da bi uspostavili neki odnos, proizveli prisnost; da bi se uvjerali da su svi oni sudionici jednog i istog svijeta. Taj svijet je rat i to čini ove razgovore posve nesvakodnevnim, no oni su takvi samo za današnje čitateljice i čitatelje, a ne i za vojnike.

Brutalnost, okrutnost i hladnoća rata svakodnevni su čimbenik tih razgovora i to uvijek iznova zapanjuje kad se te dijaloge čita danas, dakle više od 60 godina nakon tih događaja. I nehotice čovjek odmahuje glavom, potresen je, nerijetko i preneražen – no takvih se moralnih čuvstava mora osloboditi, inače će razumjeti samo vlastiti svijet, a ne i svijet vojnika. Normalnost brutalnoga pokazuje, dakako, samo jedno: ubijanje i ekstremna nasilnost dio su svakodnevice pripovjedača i njihovih slušatelja, oni upravo nisu ništa neobično. Vojnici satima razgovaraju o tome, ali i, primjerice, o zrakoplovima, bombama, radarskim uređajima, gradovima, krajolicima i ženama.

MÜLLER: Kad sam bio u Harkovu, sve je bilo uništeno, uključujući i samu gradsku jezgru. Predivan grad, predivna uspomena. Svi su tamo pomalo govorili njemački – učili su u školi. I u Taganrogu – predivna kina i čudesne kavane na plaži. [...] Tamo gdje se sjedinjuju Don i Donjec, tamo smo mnogo letjeli, bio sam tamo posvuda. Lijep je to krajolik – bio sam svagdje u kamionu. Nije se vidjelo ništa osim žena koje su izvršavale radnu obvezu.

FAUSST: Eto ti sranja!

MÜLLER: Popravljalje su ceste, nasmrta lijepe cure – a mi smo vozili mimo njih, jednostavno bismo ih ugurali u auto, povalili i onda opet izbacili. Čovječe, kako su samo psovale!³

Takvi su muški razgovori. Oba vojnika, pozornik i narednik iz zrakoplovstva, razgovaraju o turističkim aspektima pohoda na Rusiju – riječ je o “predivnim gradovima” i “predivnim uspomenuama”. Odjednom se u priči pojavljuju spontana silovanja radnica na prinudnom radu;

pozornik to pripovijeda kao kratku usputnu anegdotu i potom nastavlja opisivati svoje putovanje. To u prisluškim razgovorima ocrtava prostor onoga što se može izgovoriti i što se može očekivati: nasilje prema drugima, o kojem se tu izvještava, ničim ne povređuje slušateljeva očekivanja. Priče o strijeljanjima, silovanjima, pljačkama spadaju u područje svakodnevice ratnih pripovijedanja; kad se govori o takvim temama gotovo se nikad ne pojavljuju suprotstavljanja, moralni prijekori ili čak sukobi. Koliko god njihovi sadržaji bili ispunjeni nasiljem, razgovori se uvijek odvijaju harmonično; vojnici razumiju jedan drugoga, dio su istoga svijeta, razmjenjuju mišljenja o događanjima koja ih zaokupljaju i o onome što su vidjeli ili učinili. Oni te sadržaje pripovijedaju i tumače u historijski, kulturno i situacijski specifičnim okvirima: referentnim okvirima.

Te okvire namjeravamo rekonstruirati i opisati u ovoj knjizi – kako bismo razumjeli što je bio svijet vojnika, kako su oni vidjeli same sebe i svoje protivnike, što su mislili o Adolfu Hitleru i o nacionalsocijalizmu, zašto su se nastavljali boriti i onda kad se činilo da je rat već izgubljen.

Nadalje želimo istražiti što je u tim referentnim okvirima bilo “nacionalsocijalističko” – može li se u tim mahom prijaznim i dobroćudnim ljudima u zarobljeničkim logorima vidjeti “svjetonazorske ratnike” koji su krenuli u pohod kako bi u “ratu do uništenja” bez iznimke činili rasističke zločine i pokolje. U kojoj mjeri oni odgovaraju slici “spremnih izvršitelja” koju je 1990-ih oslikao Daniel Goldhagen, ili pak onoj diferenciranijoj, koju su oblikovale dvije “izložbe o Wehrmachtu” hamburškog instituta za socijalna istraživanja, kao i bezbrojni pojedinačni historijski radovi o zločinima Wehrmachta? Danas vlada dojam da su vojnici Wehrmachta bili dio gigantske mašinerije uništavanja i stoga akteri, ako ne i egzekutori dotad neviđenoga masovnog zločina. Nedvojbeno stoji tvrdnja da je Wehrmacht sudjelovao u svim zločinima – od strijeljanja civila do sustavnog ubijanja židovskih muškaraca, žena i djece. To međutim ne govori ništa o pitanju jesu li i na koji način pojedinačni vojnici bili umiješani u zločine, a još manje o tome kako su se oni sami prema tome odnosili – jesu li takve zločine činili voljno ili s

gnušanjem, ili ih, možda, uopće nisu činili. O tome naš materijal pruža detaljne obavijesti, i to na način koji će poljuljati ustaljene slike o “našem Wehrmachtu”.

Pritom se mora imati u vidu da ljudi nijedan predmet s kojim se suoče nikada ne percipiraju nepristrano, nego uvijek kroz specifične filtre. Svaka kultura, svaka historijska epoha, svaki oblik gospodarstva, ukratko: svaki bitak otiskuje percepcijske i interpretacijske obrasce koji upravljaju percepcijom i tumačenjem doživljajâ i događajâ. Prisluškivački zapisnici prikazuju u stvarnom vremenu kako vojnici vide rat i kako se o njemu sporazumijevaju. Pokazat ćemo da su njihova promatranja i njihovi razgovori drukčiji nego što se to obično zamišlja – između ostaloga i zato što oni, za razliku od nas danas, *ne* znaju kako će se rat završiti i što će se dogoditi s Trećim Reichom i njegovim Führerom. Za nas su i njihova sanjana i njihova realna budućnost odavno već prošlost, no za njih je budućnost još uvijek otvoren prostor. Njih mahom ne zanimaju ideologija, politika, svjetski poredak i slično; oni ne ratuju iz uvjerenja, nego zato što su vojnici i zato što je borba njihov posao.

Mnogi su antisemiti, ali to ne znači da su i “nacisti”. To također nema nikakve veze s njihovom spremnošću za ubijanje: nije malo takvih koji, doduše, mrze “one Židove”, ali su ogorčeni zbog strijeljanja pripadnika toga naroda. Neki su pak decidirani anti-nacisti, ali izričito zagovaraju antižidovsku politiku nacionalsocijalističkog režima. Ima i takvih koji su potreseni time što se stotine tisuća ruskih ratnih zarobljenika pušta da umru od gladi, ali se ne ustručavaju ustrijeliti ratne zarobljenike kad im se učini suviše zamornim ili opasnim da ih čuvaju i prate. Za neke je problem što su Nijemci previše “humani”, a odmah zatim u detalje pripovijedaju kako su poubijali stanovnike čitavih sela. I: u mnogim se pripovijestima posve očevidno razmeće i pretjeruje, ali ne samo zato, kako je slučaj u današnjim muškim razgovorima, da bi se pokazala vlastita sposobnost ili performanse vlastitog auta. Vojnici se u svojim razgovorima razmeću i ekstremnom nasilnošću, silovanjima, likvidacijama, potapanjem trgovačkih brodova. Katkad možemo dokazati da njihova izvješća nisu točna – no upravo tada zapanjuju djela kojima su vojnici htjeli ostaviti dojam na sugovornika, na primjer po-

tapanjem broda koji prevozi djecu. Prostori onoga što se može kazati i onoga što se kazalo ovdje su dakle drukčiji od današnjih, pa su stoga različiti i sadržaji kojima se može steći priznanje ili mu se barem može nadati – među te, posve očevidno, spada i nasilnost. I: mahom se priče na prvi pogled čine krajnje proturječnim. To međutim stoji samo ako se pođe od pretpostavke da ljudi postupaju u skladu sa svojim “stajalištima” i da su ta stajališta bitno povezana s ideologijama, teorijama i velikim uvjerenjima.

U stvarnosti ljudi postupaju – i to će se u ovoj knjizi pokazati – onako kako misle da se to od njih očekuje. A to je mnogo manje povezano s apstraktnim “svjetonazorima” koliko s posve konkretnim odredištima, svrhama i ulogama vojnih zadataka i, prije svega, sa skupinama čiji su oni dio.

Da bismo dakle mogli razumjeti i objasniti zašto su njemački vojnici punih pet godina ratovali s dotada nepoznatom surovošću i omogućili erupciju nasilja koja je odnijela 50 milijuna ljudskih života i opustošila čitav jedan kontinent, mora se znati kakvim su očima oni vidjeli svoj rat. U sljedećem poglavlju najprije ćemo se iscrpno pozabaviti čimbenicima koji su uobličavali i određivali vojničke načine promatranja: referentnim okvirima dakle. Čitateljice i čitatelji koje ne zanima referentni okvir Trećega Reicha i vojske, nego bi radije odmah upoznali priče i dijaloge vojnika o nasilju, tehnici, uništavanju, ženama ili o Führeru, mogu nastaviti čitati od stranice 85. Nakon detaljnog opisa vojničkoga viđenja ratovanja, ubijanja i umiranja, u nastavku ćemo usporediti Wehrmachtov rat s drugim ratovima, kako bismo razjasnili što je u tom ratu bilo “nacionalsocijalističko”, a što nije. Naši će rezultati, možemo to već sada kazati, biti koji put iznenađujući.

Vidjeti rat očima vojnika: analiza referentnog okvira

“Onaj užas, znate, užas koji smo spočetka osjećali, da čovjek s čovjekom može tako postupati, on se potom nekako stišao. Da, tako je to u životu, zar ne? Pa i ja sam to onda na samoj sebi vidjela, da smo potom zapravo postali relativno cool, kako se to danas lijepo kaže.”

Bivša stanovnica koncentracijskog logora Gusen

Ljudi nisu Pavlovljevi psi. Ne reagiraju uvjetnim refleksima na prethodno zadane podražaje. Između podražaja i reakcije postoji kod ljudi nešto krajnje specifično, što je djelo njihove svijesti i što ljudski rod razlikuje od svih drugih živih bića: ljudi tumače ono što zamjećuju i tek na osnovi toga tumačenja donose zaključke, odlučuju i djeluju. Stoga ljudi, protivno pretpostavkama marksističke teorije, nikada ne postupaju na osnovi objektivnih uvjeta, ali ne postupaju ni imajući u vidu jedino kalkulaciju troškova i koristi, kako su to dugo bili spremni vjerovati zastupnici teorije “rational choice” u socijalnim i ekonomskim znanostima. Niti se rat može svesti na procjenu troškova i koristi, niti on *mora* nastati iz objektivnih odnosa. Tijela uvijek padaju primjerenom zakonu pada i nikada drukčije, ali ono što ljudi čine, oni uvijek mogu i drukčije činiti. Pa ni tako čarobne stvarčice kao što su “mentaliteti” ne navode ljude da djeluju na ovaj ili onaj način, premda su i

psihičke formacije nesumnjivo važne za ono što ljudi čine. Mentaliteti prethode odlukama, ali ih ne determiniraju. Iako su ljudi u svojem zamjećivanju i djelovanju vezani za društvene, kulturne, hijerarhijske i biološke odnosno antropološke uvjete, ipak oni svaki put zatiču i slobodne prostore za vlastito tumačenje i djelovanje. Tumačenje i odlučivanje imaju, dakako, za pretpostavku orijentiranje i znanje o čemu je tu zapravo riječ i kakve će posljedice imati koja odluka. A takvo orijentiranje pruža određena matrica uređujućih i organizirajućih smjernica tumačenja: referentni okvir.

Referentni okviri historijski su i kulturno krajnje varijabilni: ortodoksni muslimani svrstavaju čudoredno i neprihvatljivo seksualno ponašanje u referentne okvire drukčije od onih u koje ih svrstavaju svjetovno usmjereni stanovnici zapadnoga svijeta. Ali nijedan član neke od tih dviju skupina ne tumači ono što vidi neovisno o referencijama koje nije sâm odabrao i pronašao, a koje obilježavaju i uobličavaju njegove percepcije i interpretacije, te u znatnoj mjeri i upravljaju njima. To ne znači da se u posebnim situacijama ne događaju i prekoračenja zadanoga referentnog okvira te čovjek vidi i misli nešto novo, no to je razmjerno rijetko. Referentni okviri jamče ekonomičnost postupanja: glavnina onoga što se događa da se svrstati u neku poznatu matricu. To donosi rasterećenje. Nitko ne mora u svojem djelovanju uvijek iznova počinjati od ništice i svaki put nanovo odgovarati na pitanje: što se ovdje, zapravo, događa? Odgovori na ovo pitanje mahom su unaprijed zadani i treba ih samo pozvati – pohranjeni su u kulturnu zalihu orijentiranja i znanja, koja široka područja životnih zadataka rastače u rutine, navike i izvjesnosti te kolosalno rasterećuje pojedinca.

To međutim s druge strane znači: želimo li objasniti postupanje ljudi, moramo rekonstruirati referentni okvir unutar kojega su oni djelovali – otkriti što je sređivalo njihove percepcije i sugeriralo im njihove zaključke. Za tu rekonstrukciju potpuno su nedostatne analize objektivnih uvjeta. Mentaliteti također ne mogu objasniti *zašto* je netko nešto učinio, pogotovo ne u slučajevima kada se među pripadnicima iste mentalne formacije susreću posve različiti zaključci i ra-

zličite odluke. Ovdje leži systemska granica teorija o svjetonazornim ratovima kao i o totalitarnim režimima: pitanje, dakako, ostaje uvijek isto, naime kako se “svjetonazori” i “ideologije” pretaču u individualne percepcije i tumačenja, kako postaju djelotvorni u postupanju pojedinaca. Da bismo to razumjeli, primjenjujemo postupak analize referentnog okvira kao instrument za rekonstrukciju percepcija i tumačenja ljudi u određenim historijskim situacijama, a to su ovdje njemački vojnici u Drugom svjetskom ratu.

Bit je postupka analize referentnog okvira u tome da se tumačenja i postupke ljudi ne može razumjeti ako se ne rekonstruira ono što su oni “vidjeli” – unutar kojih su obrazaca tumačenja, predodžbi i odnosâ oni percipirali situacije i kako su te percepcije interpretirali. Izuzme li se iz razmatranja referentni okvir, znanstvene analize postupaka u prošlosti neizbježno ispadaju normativne, jer se kao podloga procesa razumijevanja primjenjuju normativna mjerila vlastite sadašnjice. Stoga se historijska događanja u kontekstu rata i nasilja često pojavljuju kao “okrutna”, premda okrutnost ni u kojem slučaju nije analitička kategorija, nego moralna. Pa se zato ponašanje ljudi koji čine nasilje često već unaprijed pojavljuje kao nenormalno ili patološko, premda je – ako se svijet rekonstruira iz njihova vlastitog viđenja – plauzibilno i shvatljivo da oni čine nasilje. Cilj nam je dakle da pomoću analize referentnog okvira bacimo jedan *nemoralan*, naime ne-normativan pogled na nasilje koje se činilo u Drugom svjetskom ratu – kako bismo razumjeli koje pretpostavke dovode do toga da psihički sasvim normalni ljudi pod određenim uvjetima čine stvari koje pod drugim uvjetima nikada ne bi činili.

Razlikujemo pritom referentne okvire različitih stupnjeva:

Referentni okviri *prvoga stupnja* obuhvaćaju sociohistorijski pozadinski sklop pred kojim ljudi u nekom određenom vremenu djeluju. Kao što nijedan građanin Savezne Republike Njemačke dok čita novine ne polaže sebi račune o tome da je pripadnik zapadnokršćanskog kulturnog kruga, te da su njegovi vrijednosni sudovi, recimo o nekom afričkom političaru, uvjetovani normama toga kulturnoga kruga, tako

u pravilu nitko nije svjestan orijentirajuće funkcije takvih okvira prvog stupnja. Okviri prvoga stupnja ono su što je Alfred Schütz nazvao “*assumptive world*”, odnosno takobitak jednoga danog svijeta koji se pretpostavlja kao samorazumljiv: što se u njemu smatra “dobrim” i “zlim”, “istinitim” ili “lažnim”, što spada u područje jestivoga, na kojem se odstojanju od sugovornikova tijela treba držati pri razgovoru, što slovi kao uljudno ili neuljudno itd. Mnogo je vjerojatnije da će taj “osjećani svijet” biti djelotvoran na nesvjesnoj i emocionalnoj razini negoli na refleksivnoj.⁴

Referentni okviri *drugoga stupnja* historijski su, kulturno, a većinom i zemljopisno konkretniji: oni obuhvaćaju sociohistorijski prostor koji se može ograničiti u većini kutova promatranja – primjerice na vrijeme vladavine nekoga režima, na razdoblje važenja nekog ustava ili na povijest neke historijske formacije kao što je recimo Treći Reich.

Referentni okviri *trećega stupnja* još su specifičniji: oni obuhvaćaju neki konkretan sociohistorijski kontekst u kojem određene osobe djeluju, na primjer rat u kojem se te osobe bore kao vojnici.

Referentni okviri *četvrtoga stupnja* uvijek su posebne osobine, načini percepcije, obrasci tumačenja, osjećaji obveze itd., koje osoba unosi u neku situaciju. Na toj je razini riječ o psihologiji, o osobnim dispozicijama i o pitanju individualnoga iznalaženja odluka.

U ovoj knjizi analizirat ćemo referentne okvire *drugog* i *trećeg* stupnja, jer naš materijal poglavito dopušta takav pristup.

Riječ je dakle o svijetu Trećega Reicha iz kojega dolaze vojnici Wehrmachta te o analizi konkretnih situacija u ratu i u vojsci u kojima oni djeluju. Za razliku od toga, o ličnostima pojedinačnih vojnika – dakle o okviru četvrtoga stupnja – često ne znamo ništa i uvijek znamo premalo, a da bismo, na primjer, mogli objasniti koji su biografski događaj i koja psihička dispozicija bili odgovorni za to da netko ubija rado i da se netko drugi toga gnuša.

Temeljna orijentiranja: što se, zapravo, ovdje događa?

Dana 30. listopada 1938. američka radiopostaja CBS prekida svoj program posebnom viješću: na Marsu se dogodila eksplozija plina te se, kao posljedica toga, prema Zemlji velikom brzinom kreće oblak vodika. Usred intervjua koji je reporter potom započeo s nekim profesorom astronomije kako bi se razjasnilo kolika nam opasnost prijeti, iskrsva sljedeća vijest: seizmografi su zabilježili podrhtavanje tla jačine žestokoga potresa, posrijedi je, vjerojatno, udar meteorita. Izvanredne vijesti sada brzo slijede jedna za drugom. Značajnici traže mjesto udara, odande se nakon kraćeg vremena uspinju vanzemaljci koji napadaju promatrače. Novi objekti udaraju na drugim mjestima, mase vanzemaljaca napadaju ljude. Pokrenuta je vojska, ali neuspješno, vanzemaljci napreduju prema New Yorku. Vojska upućuje borbene zrakoplove, ljudi počinju bježati iz opasnoga područja. Izbija panika.

Na toj se točki zbiva promjena referentnog okvira: sve do epizode s borbenim zrakoplovima opis samo prepričava tijek radiodrame koju je Orson Welles načinio prema romanu H. G. Wellsa "Rat svjetova"; no ljudi koji bježe u panici zaista su postojali. Od šest milijuna Amerikanaca koji su toga nezaboravnog dana slušali radijski prijenos, dva su milijuna zdravo za gotovo primila vijest o napadu vanzemaljaca. Neki su čak grozničavo pakirali svoje stvari i trčali na ulice ne bi li pobjegli pred prijetećim napadom vanzemaljaca otrovnim plinom. Telefonske linije bile su satima blokirane. Prošli su sati dok se nije pročulo da je napad bio samo fikcija.⁵ Taj legendarni događaj, koji je udario temelje slavi Orsona Wellesa, uvjerljivo nam predočuje da je socijalni psiholog William I. Thomas bio u pravu kada je 1917. formulirao sljedeći teorem: "Ako ljudi interpretiraju situacije kao realne, onda one bivaju realne u svojim posljedicama." Koliko god procjena realnosti nečega bila pogrešna ili iracionalna – zaključci koji se iz nje izvode ipak stvaraju nove stvarnosti.

Baš kao što su slušateljice i slušatelji koji nisu čuli najavu da je u "Ratu svjetova" posrijedi radiodrama smatrali invaziju zbiljom. Pritom

se, uostalom, mora imati na umu da komunikacijske mogućnosti onomad nisu dopuštale brzu provjeru realnosti – a dolje, na ulici, bjegunci iz jednoga stambenog bloka vidjeli su sebe okružene mnoštvom drugih ljudi koji su činili navlas isto što i oni. Kako bi se, onda, među njima mogla roditi sumnja da su nasjeli na obmanu? Ljudi pokušavaju potvrditi svoju percepciju i tumačenje zbiljâ promatranjem onoga što drugi čine – osobito u situacijama koje zbog svoje neočekivanosti i prijjetnje sprva donose teške orijentacijske probleme: što se ovdje događa? Što trebam činiti?

Tako na primjer nastaje čuveni “fenomen ‘bystandera’”: ako više osoba biva svjedokom neke nesreće ili tučnjave, rijetko će netko od njih priteći u pomoć. Jer nijedan od promatrača pouzdano ne zna što bi u tom trenutku bila ispravna reakcija, te se svi pokušavaju orijentirati jedan prema drugome – pa, budući da se čini kao da nitko ne reagira, svi i dalje stoje i gledaju. Nitko ne priskače u pomoć, ali ne zato – kako se potom obično komentira u medijima – što su “bezosjećajni”, nego zato što nemaju orijentacije i uslijed fatalnog procesa uzajamnog potvrđivanja u nedjelovanju. Sudionici stvaraju svoj zajednički referentni okvir i njihove se odluke donose unutar tog okvira. Ljudi koji su sami, kad su suočeni sa situacijom da trebaju nekome pomoći, interveniraju u pravilu bez mnogo premišljanja.

Primjer “Rata svjetova” spektakularan je. No on nam samo pokazuje što se načelno zbiva kad se ljudi pokušavaju orijentirati. Osobito suvremena društva, zbog obilja svojih funkcionalnih područja, zahtjevâ različitih uloga i kompleksnih situacija, iziskuju neprekidan interpretacijski rad svojih članova: što se ovdje događa? Koja očekivanja moram ispuniti? Glavnine te aktivnosti čovjek nikada ne biva svjestan, jer najveći dio toga neprekidnog orijentacijskog rada preuzimaju rutine, navike, “skripte” i pravila, dakle on se takoreći odvija autonomno. Ali u slučaju funkcionalnih smetnji, malih nezgoda, obmana ili pogrešaka čovjek postaje svjestan da je tada eksplicite potrebno ono što se inače neprekidno implicate obavlja: naime tumačenje onoga što se upravo događa.

Razumljivo je da se takav rad tumačenja ne događa u zrakopraznom

prostoru i ne počinje svaki put od ničtice: on je također vezan za “okvire”, dakle za optike koje su sačinjene od mnoštva sastavnih dijelova i koje pridaju organizirajuću strukturu iskustvu koje se upravo ima načiniti. Oslanjajući se na Gregoryja Batesona⁶ i Alfreda Schütza⁷, Erving Goffman je opisao mnoštvo takvih okvira i njihovih svojstava te pritom razjasnio na kako iscrpan način takvi okviri ne samo organiziraju naše svakodnevne percepcije i orijentiranja nego i kako oni – već prema kontekstualnom znanju i stanovištu promatrača – propisuju krajnje različita tumačenja. Za varalicu, recimo, okvir njegove radnje jest “smicalica”, dok se za prevarenoga tu događa ono što se simulira.⁸ Ili, kako je zabilježio Kazimierz Sakowicz: “Za Nijemce 300 Židova znači 300 neprijatelja čovječanstva, za Litvance je to 300 pari cipela, 300 pari hlača.”⁹

U našem je kontekstu posebno važan aspekt koji Goffmana nije naročito zanimao: kako se naime obrazuju referentni okviri koji uobličavaju, usmjeravaju i organiziraju interpretaciju neke situacije. “Rat” nesumnjivo stvara drukčiji referentni okvir nego “mir”; on dovodi do toga da se kao primjereni doimaju drukčije odluke i drukčija obrazloženja te pomiče mjerila onoga što je ispravno i što je pogrešno. Vojnici u svojoj percepciji i tumačenju situacija u kojima se nalaze također ne slijede proizvoljne naputke, nego djeluju u krajnje specifičnoj vezanosti za obrasce koji im dopuštaju samo ograničen spektar individualnih interpretacija. Svaki je čovjek vezan za neki skup kulturno impregniranih načina percipiranja i tumačenja (“belief systems”) – to se ne odnosi samo na vojnike.

Osobito je u pluralnim društvima pritom vrlo izražena potreba za orijentacijom u konkretnoj situaciji, a s njom i diferenciranost okvirâ. Suvremeni ljudi moraju se neprekidno prestrojavati između različitih okvirnih zahtjeva – kao kirurg, kao otac, kao kartaš, kao sportaš, kao član zajednice stanara, kao posjetitelj javne kuće, kao pacijent u čekionici itd. – i moraju biti kadri izići na kraj sa zahtjevima koji su povezani sa svakom od tih uloga. Tome treba dodati da se i ono što čovjek čini u okviru jedne uloge može distancirano promatrati i prosuđivati sa stanovišta druge uloge – da je čovjek dakle u stanju razlikovati gdje se od

njega zahtijevaju lišenost emocija i profesionalna hladnoća (pri nekoj operaciji), a gdje ne (na primjer u igri s djecom). A ta sposobnost za “odstojanje prema ulogama”¹⁰ jamči da se čovjek neće izgubiti u trenutačnoj ulozi i postati nesposoban za ispunjavanje zahtjeva drugih uloga – drugim riječima: da može fleksibilno preuzimati različite referentne okvire, ispravno tumačiti zahtjeve koji se stalno mijenjaju i postupati u skladu s tim tumačenjima.

Kulturne vezanosti

Stanley Milgram jednom je izjavio da njega zanima zašto je ljudima milije izgorjeti u kući negoli istrčati na ulicu bez hlača. Objektivno promatrano, razumije se da je to iracionalan postupak; subjektivno međutim to samo pokazuje da u određenim kulturama standardi srama stavljaju na put spasonosnim strategijama prepreke koje se samo krajnjim naporom mogu preskočiti. Japanski vojnici u Drugom svjetskom ratu radije bi počinili samoubojstvo nego što bi dopustili da padnu u zarobljeništvo. Na Saipanu su se čak tisuće civila bacale s litica kako ne bi pali u ruke Amerikancima.¹¹ Čak i kad je u pitanju vlastiti opstanak, kulturne vezanosti i obveze često dakle igraju važniju ulogu nego nagon za samoodržanjem, pa stoga ljudi na primjer stradaju pokušavajući spasiti psa od utapanja ili su spremni smatrati smislenim da kao atentator samoubojica same sebe dignu u zrak.

Primjeri propasti čitavih društava pokazuju širinu prostora djelovanja kulturnih vezanosti. Tako su normanski Vikinzi, koji su oko tisućite godine naselili Grenland, propali zbog toga što se ni na Grenlandu nisu htjeli odreći navika uzgoja i prehrane koje su donijeli iz Norveške, premda su ondje vladali posve drukčiji klimatski uvjeti. Tako na primjer nisu jeli ribu koje je bilo u izobilju, nego su pokušavali uzgajati stoku, iako je doba godine kada se na Grenlandu mogu napasati životinje bilo previše kratko.¹² Da se pod takvim ekološkim uvjetima ipak moglo preživjeti pokazuju Inuiti koji su Grenland nastanjivali još u vrijeme Vikinga, pa i sada tamo žive. Najčuveniji primjer propasti društva zarad

kulturnih obveza pružaju stanovnici Uskršnjeg otoka koji su radi statusa uložili toliko resursa u izgradnju gigantskih skulptura da su time naposljetku potkopali osnove vlastitog opstanka i propali.¹³

Kulturne obveze (među koje se, razumljivo, ubrajaju i religiozne) također se pojavljuju u osjećajima srama i časti i u pojmovima časti, kao i općenito u nesposobnosti da se posluži “racionalnim” rješenjima problemâ, premda se ova iz perspektive promatrača doimaju kao da leže na dohvat ruke, baš kao u slučaju Vikinga koji su se trebali samo preorijentirati s mesa na ribu.

Gledano sa stanovišta preživljavanja, kulturna prtljaga povremeno može biti teška, a katkad i smrtonosna. Ili, drukčije rečeno: ono što se u tim slučajevima doživljava kao problem nije ugroženost vlastita opstanka, nego opasnost da se povrijedi simboličke, naslijeđene propise ponašanja koji su povezani sa statusom ili zapovijeđu – a takva opasnost očevidno može biti tako ozbiljna da se iz perspektive sudionika više ne dađe vidjeti *nikakva druga mogućnost*. Na taj način ljudi postaju zatočenicima vlastitih tehnika preživljavanja.

Uobičajena kulturna vezivanja i samorazumljive kulturne obveze čine znatan dio referentnih okvira i upravo su zato tako učinkoviti, a često i neizbježni, što uopće ne dospijevaju do razine refleksije. Očevidno je da sama kulturna forma života isključuje mogućnost da se vide određene stvari ili da se promijene štetne navike i nerazumne strategije. Gledano izvana, često se stoga pokazuje kao potpuno iracionalno ono što, gledano iznutra očima sudionika, posjeduje kvalitetu najviše – jer je samorazumljivo – umnosti. Primjer s Vikinzima pokazuje pritom i da se kulturna vezivanja ne sastoje samo u onome što pripadnici neke kulture znaju, nego i prvenstveno u onome što oni ne znaju.

Ne-znanje

Primjer židovskoga dječaka Paula Steinberga, kojega je u Francuskoj kao šesnaestogodišnjaka potkazala susjeda i koji je potom deportiran u Auschwitz, pruža uvid u moguće posljedice ne-znanja. Tako je Stein-

berg u Auschwitzu otkrio fatalan deficit u svojem referentnom okviru, i to dok se tuširao:

“Pa, kako si ti dospio ovamo?”, pitao je neki krznar iz Faubourg-Poissonièrea. Pogledah ga začuđeno. On pokaza prstom na moju kitu, zovnu prijatelje i povika: “Tà ovaj uopće nije obrezan!” Ja sam o obrezivanju znao jednako malo kao i o židovskoj religiji uopće. Moj me je otac – jamačno iz nekog maloumnog srama – propustio upoznati s tom fascinantnom temom. Bio sam i vjerojatno ću ostati jedini deportirani Židov iz Francuske i Navarre koji je neobrezan dospio u Auschwitz, a da prethodno nije pokušao iskoristiti taj adut. Skup oko mene bio je sve veći i veći, ljudi su se grohotom smijali. Na kraju me je jedan od okupljenih nazvao zadnjom budalom!¹⁴

Paul Steinberg zbog kulturnog ne-znanja nije mogao iskoristiti priliku da se skrije u mnoštvu – obrezanost je za većinu drugih židovskih muškaraca u doba nacizma bila smrtonosno obilježje i svi su pomno pazili da prikriju taj znak prepoznavanja. Osobito se u okupiranim područjima Židove identificiralo jednim jedinim pogledom na obrezan ud – pa Steinberg, gledano iz toga kuta, nije iskoristio svoju ključnu prednost.

To je primjer fatalnosti individualnoga neznanja, koje unatoč tome spada u ovdje mjerodavan referentni okvir i u interpretacije i radnje koje su s njim povezane. Utoliko ono što čovjek čini ovisi o onome što se može i ne može znati. Ali nije samo zbog toga istraživanje onoga što su ljudi na nekoj prijašnjoj vremenskoj točki znali težak pothvat. Jer povijest se ne percipira, ona se *događa*. A tek poslije historičari utvrđuju što je unutar nekog inventara događaja bilo “historijsko”, dakle na neki način značajno za tijek stvari. U svakodnevicu se polagane promjene socijalne i fizičke okoline većinom ne registriraju jer se percepcija neprekidno prilagođava promjeni okoline. Ekološki psiholozi nazivaju taj fenomen “shifting baselines”. Primjeri promjene komunikacijskih navika sve do radikalnog pomicanja normativnih standarda, recimo u nacionalsocijalizmu, pokazuju koliko su djelotvorne takve “shifting baselines”. Čovjek ima dojam da je sve ostalo manje-više isto, iako se ono iz temelja promijenilo.

Tek naknadno usredotočuje se taj, za percepciju *polagan* proces preko pojmova kao što je “civilizacijski *prijelom*” na neki iznenađan događaj – tek onda naime kada se zna da je neki razvoj imao radikalne posljedice. Interpretacija onoga što su ljudi percipirali o nastanku procesa koji se tek postupno imao nagomilati do katastrofe jest dakle krajnje škakljiv pothvat – škakljiv i zato što svoje pitanje o onovremenom percipiranju postavljamo znajući kako se to okončalo, što suvremenicama i suvremenicima, logično, uopće nije moglo biti poznato. Gleda se dakle s kraja jedne povijesti na njezin početak, te bi se, u nekom smislu, moralo suspendirati vlastito historijsko znanje kako bi se za neku određenu vremensku točku moglo navesti što se u to doba znalo. Norbert Elias označio je, stoga, jednim od najtežih zadataka društvenih znanosti rekonstrukciju strukture neznanja koja je u drugim vremenima postojala kao zadana.¹⁵ S Jürgenom Kockom možemo to označiti i kao prevođenje povijesti “u tekuće stanje”, dakle kao “povratnu preobrazbu fakticiteta u otvorene mogućnosti”.¹⁶

Očekivanja

Drugoga kolovoza 1914., dan nakon njemačke objave rata Rusiji, u Pragu je Franz Kafka zabilježio u svoj dnevnik: “Njemačka je objavila rat Rusiji. – Poslijepodne škola plivanja.” To je samo jedan osobito prominentan primjer za to da se događaji koje je potomstvo naučilo vrednovati kao *historijske* tek rijetko doživljavaju kao takvi u stvarnom vremenu njihova nastanka i nastupanja. Ako se uopće uzimaju na znanje, onda ih se promatra kao dio svakodnevice u kojoj se još beskrajno mnogo toga drugoga percipira i vrijedno je pozornosti. Tako se događa da gdjekad čak i iznimno inteligentni suvremenici ne smatraju izbijanje jednoga rata vrednijim spomena od okolnosti da se istoga dana pohađalo tečaj plivanja.

U trenutku u kojem se događa povijest ljudi doživljavaju sadašnjost. Historijski događaji pokazuju svoje značenje tek poslije, naime onda

kad su već urodili trajnim posljedicama ili su se, da upotrijebimo pojam Arnolda Gehlena, pokazali kao “posljedične prvoputnosti”: dakle kao događaji bez presedana koji snažno djeluju na sve što dolazi poslije. Time se otvara metodički problem, postavi li se pitanje što su ljudi zapravo o jednom takvom događaju u vrijeme njegova svitanja percipirali ili znali, odnosno što su o njemu *mogli* percipirati i znati. Jer premijerni se događaji u pravilu ne percipiraju upravo zato što su novi, dakle zato što čovjek ono što se događa pokušava obuhvatiti raspoloživim referentnim okvirima, premda je riječ o događanju bez presedana koje i sâm može biti tek referenca za kasnije slične događaje.

Tako se iz historijske perspektive može utvrditi da je put prema ratu do uništenja već odavno bio pripremljen kada je Wehrmacht 22. lipnja 1941. napao Sovjetski Savez. Pa ipak se smije posumnjati u to da su vojnici koji su rano ujutro toga dana primili odgovarajuće naloge doista poimali kakav im rat predstoji. Očekivali su brzo pobjedonosno napredovanje, kao u Poljskoj, Francuskoj i na Balkanu, a ne rat do uništenja, koji će se i na samoj bojišnici voditi s dotada neviđenom surovošću. A pogotovo nisu očekivali da će se u okviru toga rata sustavno uništavati skupine koje nisu imale nikakve veze s ratnim zbivanjima u užem smislu te riječi. Referentni okvir “rat” naime dotada to uopće nije predviđao.

Iz istoga razloga mnogi njemački Židovi nisu prepoznali razmjere procesa izopćivanja čijom su žrtvom bili. Nationalsocijalistička vladavina promatrala se kao kratkotrajan fenomen “koji se mora pretrpjeti ili pak kao udarac na koji se može priviknuti, a u najgorem slučaju kao prijetnja koja čovjeka, doduše, osobno ograničava, ali je još uvijek podnošljivija od opasnosti egzila”.¹⁷ Gorka ironija židovskoga slučaja upravo je u tome da je njihov referentni okvir na osnovi bolnih historijskih iskustava nedvojbeno obuhvaćao antisemitizam, progone i otimačinu, ali ih je upravo time činio nesposobnim za uviđanje da je ono što se događalo u tom trenutku bilo nešto drugo, naime nešto apsolutno smrtonosno.

Popis kratica u bilješkama

AFHO	Allied Forces Headquarters
BS/MA	Bundesarchiv / Militärarchiv, Freiburg i.Br.
CSDIC (UK)	Combined Services Detailed Interrogation Centre (UK)
GRGG	General Report German Generals
HDv	Heerendienstvorschrift
ISRM	Italy Special Report Army
ISRN	Italy Special Report Navy
KTB	Kriegstagebuch
NARA	National Archives and Record Administration, Washington D.C.
OKW	Oberkommando der Wehrmacht
PAAA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amts
SKI	Seekriegsleitung
SRCMF	Special Report Central Mediterranean Forces
SRIG	Special Report Italian Generals
SRM	Special Report Army
SRX	Special Report Mixed
SRN	Special Report Navy
SRA	Special Report Air Force
TNA	The National Archives, Kew, London

USHMM United States Holocaust Memorial Museum
WFSt Wehrmachtführungsstab

Usporedni popis činova u hrvatskoj i njemačkoj vojsci

Dočasnici:

Ročnik, običan vojnik	Soldat, Landser
Pozornik	Gefreiter
Razvodnik	Obergefreiter/Hauptgefreiter
Skupnik	Stabsgefreiter/Oberstabsgefreiter
Desetnik	Unteroffizier/Stabsunteroffizier
Narednik	Feldwebel/Oberfeldwebel
Nadnarednik	Hauptfeldwebel
Stožerni narednik	Stabsfeldwebel
Časnički namjesnik	Oberstabsfeldwebel

Časnici:

Časnik vježbenik	Fahnenjunker
Časnički pripravnik	Fähnrich/Oberfähnrich
Poručnik/Natporučnik	Leutnant/Oberleutnant
Satnik	Hauptmann/Stabshauptmann
Bojnik	Major
Pukovnik	Oberstleutnant
Brigadir	Oberst

Generali:

General-bojnik	Generalmajor
General-pukovnik	Generalleutnant
General zbora	Generaloberst
General feldmaršal, feldmaršal, general	Generalfeldmarschall, Feldmarschall, General

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Nakladnik Fraktura, Zaprešić

Za nakladnika Sibila Serdarević

Urednik Seid Serdarević

Lektura i korektura Nana Moferdin

Grafička urednica Maja Glušić

Dizajn i prijelom Fraktura

Godina izdanja 2014., rujan (prvo izdanje)

Tisak Znanje, Zagreb

ISBN 978-953-266-575-8

Biblioteka Platforma, knjiga 44

www.fraktura.hr fraktura@fraktura.hr

T: +385 1 335 78 63 F: +385 1 335 83 20

Kada je povjesničar Sönke Neitzel u britanskom arhivu naišao na zapisnike britanskih i američkih obavještajnih službi o prisluškivanju zarobljenih njemačkih vojnika iz Drugoga svjetskog rata, znao je da u rukama drži neprocjenjiv materijal. Više od 150.000 stranica zapisanih razgovora njemačkih vojnika čini bazu jedne od najzanimljivijih knjiga o Drugome svjetskom ratu i vojnicima Wehrmachta objavljenih u posljednjih desetak godina. Uz pomoć istaknutoga psihoanalitičara Haralda Welzera Neitzel je napisao uzbudljivu, napetu knjigu koja nam otkriva štošta o psihologiji vojnika ne samo u Drugome svjetskom ratu već i dan-danas. Razgovori časnika i običnih vojnika svih rodova vojske – pješaštva, mornarice i avijacije – otkrivaju istine o silovanjima, ubojstvima i zvjerstvima svih vrsta.

Vojnici su jedna od onih knjiga koje mijenjaju pogled na rat, objašnjavaju mehanizme rata i pokazuju kako je lako bilo uvući obične vojnike, mahom mlade ljude, u zločine. *Vojnici* su knjiga o Wehrmachtu i njegovoj tamnoj strani, o ratovanju, ubijanju i umiranju, knjiga koja ne vidi rat kao herojstvo, već sasvim suprotno. Knjiga je mjesecima bila na vrhovima top-lista te je svugdje, a osobito u Njemačkoj, izazvala mnogobrojne kontroverze i promijenila dosadašnji pogled na Drugi svjetski rat i ulogu Wehrmachta u njemu.

179,00 kn

ISBN 978-953266575-8

www.fraktura.hr

Biblioteka Platforma